

Annales
Instituti
Archeologici

Godišnjak
Instituta za
arheologiju

XXI - 2025

UDK 902/904
ISSN: 1848 6363

Glavna i odgovorna urednica / Editor in chief

Katarina Botić

Tehnički urednici / Technical editors

Katarina Botić

Marko Dizdar

Uredništvo / Editorial board

Marko Dizdar, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Hrvoje Kalafatić, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Ana Konestra, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Siniša Krznar, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Andreja Kudelić, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Bartul Šiljeg, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Asja Tonc, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Marina Ugarković, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Mario Gavranović, Austrian Archaeological Institute, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria

Boštjan Laharnar, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Slovenija

Alenka Tomaž, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Koper, Slovenija

Vesna Bikić, Arheološki institut, Beograd, Srbija

Perica Špehar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija

Miklós Takács, BTK Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities ELKH, Budapest, Hungary

Izdavački savjet / Editorial committee

Juraj Belaj, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Saša Kovačević, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Goranka Lipovac Vrkljan, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Daria Ložnjak Dizdar, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Branka Migotti, Zagreb, Hrvatska

Ivana Ožanić Roguljić, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Ante Rendić-Miočević, Zagreb, Hrvatska

Tajana Sekelj Ivančan, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Tihomila Težak-Gregl, Zagreb, Hrvatska

Tatjana Tkalčec, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Željko Tomičić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Hrvatska

Ante Uglešić, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Zadar, Hrvatska

Snježana Vrdoljak, Institut za arheologiju, Zagreb, Hrvatska

Prijevod na engleski / English translation

Marko Maras i autori

Lektura / Language editor

Katarina Botić, Marko Dizdar, Marko Maras

(hrvatski jezik/Croatian)

Marko Maras (engleski jezik/English)

Nakladnik / Publisher

Institut za Arheologiju

Institute of Archaeology

Adresa uredništva / Editor's office address

Institut za arheologiju

/ Institute of Archaeology

Jurjevska ulica 15

HR-10000 Zagreb

tel 385 (0) 1 615 0250

fax 385 (0) 1 605 5806

e-mail: iarh@iarh.hr

web: http://www.iarh.hr

Dizajn / Design

Umjetnička organizacija OAZA

Korektura / Proofreaders

Katarina Botić

Računalni slog / Layout

Hrvoje Jambrek

Annales Instituti Archaeologici uključeni su u indekse: Clarivate Analytics services – Emerging Sources Citation Index, SciVerse Scopus – Elsevier, Amsterdam. / Annales Instituti Archaeologici are included in the indexes: Clarivate Analytics services – Emerging Sources Citation Index, SciVerse Scopus – Elsevier, Amsterdam.

Izrađeno uz financijsku potporu Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske. / Made with the financial support of the Ministry of Science, Education and Youth of the Republic of Croatia.

E-izdanja. Publikacija je dostupna u digitalnom obliku i otvorenom pristupu na <https://hrcak.srce.hr/en/aia> / E-edition. The publication is available in digital and open access form at <https://hrcak.srce.hr/en/aia>

Ovaj rad licenciran je pod Creative Commons Attribution By 4.0 međunarodnom licencom. / This work is licenced under a Creative Commons Attribution By 4.0 International Licence.

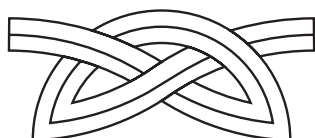
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

DOI 10.33254/aia

Annales
Instituti
Archeologici

Godišnjak
Instituta za
arheologiju

Prethodna priopćenja Preliminary reports

6–27

Alenka Tomaž
Alenka Jovanović

Dolenji Leskovec – Za Savo (south-east slovenia):
Preliminary report on archaeological research in 2011

Dolenji Leskovec – Za Savo (jugoistočna Slovenija):
preliminarni izvještaj o arheološkim iskapanjima 2011.
godine

28–47

Domagoj Perkić
Marijo Dizdar
Hrvoje Potrebica
Ivan Pamić

Rezultati istraživanja gomilā iz željeznoga doba na
nekropoli Nakovana – Zmijna 2021. – 2022. godine

Research results from the Iron Age burial mounds
at the Nakovana – Zmijna necropolis (2021–2022)

48–66

Marina Ugarković
Niko Romac

(Pred-)Epetij, prapovijesno, helenističko i antičko
naselje: preliminarnе spoznaje iz istraživanja
2024. godine

(Pre-)Epetion, a Prehistoric, Hellenistic and
Roman settlement: preliminary results from the
2024 excavations

67–77

Asja Tonc

Crtica o stanovništvu Poljane Križevačke u mreži
naselja i identiteta na prijelazu era

A brief note on the population of Poljana Križevačka
in the network of settlements and identities at the
turn of the eras

78–90

Ivana Ožanić Roguljić
Renata Šoštarić

Mahunarke u rimskim pogrebnim običajima:
simbolika i arheološki tragovi

Legumes in Roman funerary customs: symbolism
and archaeological traces

91–105

Mihajlo N. Džamtoovski
Stefan D. Novaković

Fragment of a soldier's sepulchral monument
depicting a *convivium* scene from Kupinovo, Serbia
(southern *Pannonia Inferior*)

Ulomak rimskodobnog spomenika vojnika s
prikazom *conviviuma* iz Kupinova u Srbiji (južna
Donja Panonija)

106–121

Pio Domines Peter

Arheologija otoka Ista: prvi rezultati probnih
iskopavanja prapovijesnih, rimskih i srednjo-
vjekovnih nalazišta

Archaeology of the island of Ist: the first results
from test excavations on Prehistoric, Roman, and
medieval sites

122–168

Tajana Sekelj Ivančan

Ranosrednjovjekovna keramika s nalazišta
Kalinovac – Hrastova greda 1

Early Medieval pottery from the Kalinovac –
Hrastova Greda 1 site

159–187

Siniša Krznar

Rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog
groblja Vaćani – Grlo 2024. godine

Results of the 2024 excavations at the Early
Medieval cemetery of Vaćani – Grlo

188–201

Tino Tomas
Samra Terzić
Ante Vujnović

Groblje sa stećcima u Gornjem Pologu (Grad
Mostar) – rezultati probnih arheoloških
istraživanja

Cemetery with *stećci* in Gornji Polog (Mostar
Municipality): results of trial archaeological
excavations

202–221

Tatjana Tkalčec
Bartul Šiljeg

Od prapovijesnih gradina do
kasnosrednjovjekovnih gradišta: studije slučaja iz
Kalničkog prigorja i Bilogore

From Prehistoric hillforts to late medieval
strongholds: case studies from the Kalnik foothills
and Bilogora

222–228

Sebatijan Stingl

Putni blagoslov (*Reisesegen*) – novovjekovni nabožni predmet pronađen u Žumberku
Traveller blessing (*Reisesegen*) – an early modern devotional object discovered in Žumberak

Pregledni rad Review article

229–241

Monika Zorko Andrej Preložnik

An Olynthus mill from Kaštelir above Korte, near Izola (southwestern Slovenia)
Olinski žrvanj s Kaštelira iznad Korta kod Izole (jugozapadna Slovenija)

Kratko priopćenje Short communication

242–255

Mihajlo N. Džamtovski

A Prayer in Clay: a note on brickmaking in late 6th-century *Sirmium*
Molitva u glini: bilješka o ciglarstvu u Sirmiju u kasnom 6. stoljeću

256–267

Anamarija Viduka Krešimir Filipec

Dva novovjekovna preklopna sunčana sata iz Hrvatskog zagorja
Two post-medieval diptych dials from Hrvatsko Zagorje

Stručni radovi Professional papers

268–282

Alexandra Vieira Patrick D. Nunn Loredana Lancini Tõnno Jonuks

Situating Memory in Place and Time: The ArchaeoLore Group
Smještanje sjećanja u prostor i vrijeme: grupa ArchaeoLore

283–292

Kristina Jelinčić Vučković Ivana Ožanić Roguljić Kristina Turkalj

BAZA antičkih lokaliteta Republike Hrvatske: mogućnosti primjene u digitalnoj arheologiji – primjer rustičnih vila otoka Korčule
DATABASE of Ancient sites of the Republic of Croatia: application possibilities in Digital Archaeology – the example of villae rusticae on the Island of Korčula

Prikaz knjige Book review

293–301

Anita Dugonjić

Anita Rapan Papeša, VITICE, LAVOVI I GRIFONI, Avarodobni ratnici iz nuštra / Gradski muzej Vinkovci, Avaria Musei Cibalensis 1, Vinkovci, 2024.
548 str., 109 slikovnih priloga, 263 table, 10 grafičkih i 12 tabličnih priloga. ISBN 978-953-7008-57-4. Cijena: 100 €
Anita Rapan Papeša, TENDRILS, LIONS AND GRIFFINS, Avar period warriors from Nuštar Vinkovci Municipal Museum, Avaria Musei Cibalensis 1, Vinkovci, 2024
548 pp., 109 figures, 263 plates, 10 charts, and 12 tables. ISBN 978-953-7008-57-4. Price: €100

302–305

Upute autorima
Guidelines for Contributors

(Pred-)Epetij, prapovijesno, helenističko i antičko naselje: preliminarne spoznaje iz istraživanja 2024. godine

(Pre-)Epetion, a Prehistoric, Hellenistic and Roman settlement: preliminary results from the 2024 excavations

Prethodno priopćenje >
Prapovijesna, helenistička i antička arheologija

Preliminary report >
Prehistoric, Hellenistic and Roman archaeology

Marina Ugarković¹
Niko Romac¹

(1) Institut za arheologiju
Jurjevska ulica 15
HR-10000 Zagreb
mugarkovic@iarh.hr
ORCID 0000-0002-1134-7531
romacniko@gmail.com

Primljeno Received 19. 11. 2025.
Prihvaćeno Accepted 22. 12. 2025.
doi.org/10.33254/aia.211.3

Ključne riječi: Stobreč, Epetij, prapovijest, helenizam, rimski period, naselje, bedemi, povezanost

Key words: Stobreč, Epetion, prehistory, Hellenistic, Roman, settlement, fortification, connectivity

U Stobreču kod Splita, poznatom iz povijesnih izvora kao Epetij (grčki *Ἐπέτιον*), helenističko urbano naselje iz zadnjih stoljeća prije Krista, 2024. godine započela su opsežna arheološka istraživanja zaštitnog karaktera koja su se pretvorila u najveća istraživanja ikad na ovom lokalitetu. Definiran je bogat stratigrafski sklop koji je pružio slojevite nalaze, među kojima se ističu ostaci urbanističke infrastrukture: dijelovi helenističkih obrambenih bedema i kule, rimski sustav odvodnje i prometnica, kasnoantičkih gospodarskih (i stambenih?) objekata, a po prvi put potvrđeni su i materijalni tragovi ranijeg prapovijesnog naselja koje je prethodilo „grčkom“ Epetiju. Iz navedenih razdoblja, u okviru istraživanja, dokumentirani su brojni pokretni nalazi, preko 100.000 ulomaka predmeta, uključujući keramičke posude, alat, novac, dijelove nošnje te ostatke životinjskih kostiju i mekušaca. Ova istraživanja, čiji su pojedini preliminarni aspekti predstavljeni u ovom radu, bitno proširuju dosadašnja saznanja o povijesnoj i kulturnoj dinamici Stobreča te potvrđuju dijakronski razvoj naselja, njegovo sudjelovanje, kroz različite promatrane periode, u mreži jadranskih naseobina te ulogu u regionalnoj povezanosti i urbanizaciji.

Extensive rescue archaeological excavations began in 2024 in Stobreč near Split, known from historical sources as Epetion (Greek *Ἐπέτιον*), a Hellenistic urban settlement dating to the final centuries BC. These have since developed into the largest research project ever conducted at the site. A rich stratigraphic sequence was identified, revealing layered finds that notably include remains of urban infrastructure: parts of Hellenistic fortification walls and a tower, Roman drainage and road systems, as well as Late Antique economic (and possibly residential) structures. Material traces of a prehistoric settlement preceding the “Greek” Epetion have been confirmed for the first time. From these periods, the excavations have documented numerous small finds, comprising more than 100,000 fragments of movable objects such as ceramic vessels, tools, coins, costume items, as well as remains of animal bones and mollusks. These excavations, the preliminary results of which are presented in this article, significantly expand current knowledge regarding the historical and cultural dynamics of Stobreč. They confirm the diachronic development of the settlement, its integration into the network of Adriatic settlements across the observed periods, and its role in regional connectivity and urbanization.

Copyright © Autori
The Authors 2025

Open Access This work is distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. Open Access Ovaj rad dijeli se prema odredbama i uvjetima licence Creative Commons Attribution 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), koja dopušta neograničenu ponovnu upotrebu, dijeljenje i reprodukciju u bilo kojem mediju, pod uvjetom da je izvorno djelo ispravno citirano.

Uvod

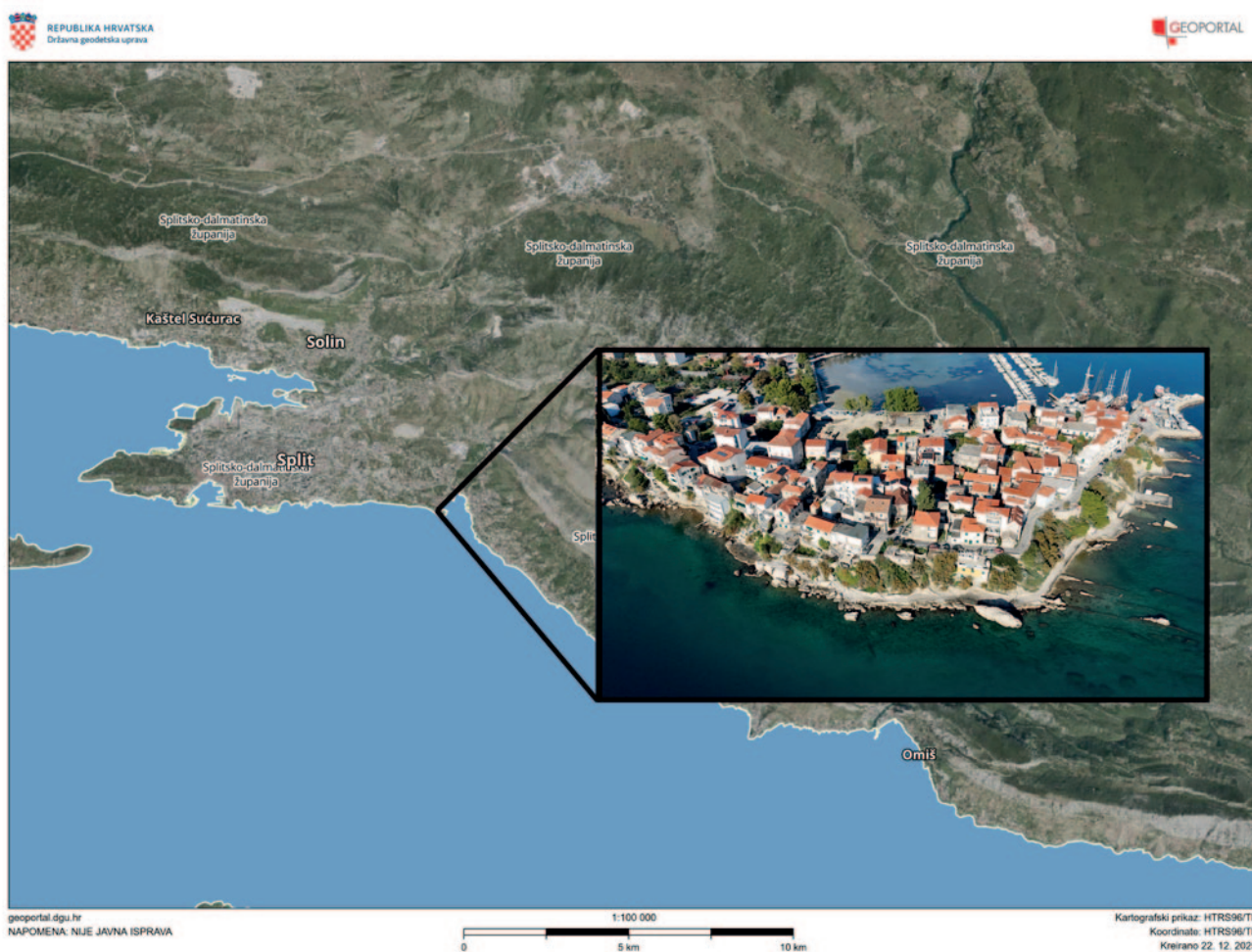
Priobalno naselje Stobreč nalazi se na jugoistoku Hrvatske, nekoliko kilometara od Splita (sl. 1). Smješten je u blizini ušća rijeke Žrnovnice te važnih pomorskih i kopnenih komunikacijskih putova, uz obradiva polja i izvore pitke vode, što je kroz prošlost činilo ovu lokaciju izrazito pogodnom za naseljavanje. Stobreč je jedan od najznačajnijih arheoloških lokaliteta u srednjoj Dalmaciji, a u arheološko-povijesnoj literaturi najpoznatiji je kao Epetij (grč. Ἐπέτιον), helenističko naselje iz posljednjih stoljeća prije Krista, koje se spominje u antičkim izvorima i nastavlja sa životom i u rimsko doba (lat. *Epetium*). Epetij se nalazio na malom stobrečkom poluotoku, današnjem „starem Stobreču“, odnosno uzdignutoj ovalnoj hridi koja zauzima povoljan strateški i geografski položaj te vizualno dominira stobrečkim zaljevom (Faber 1983; Kirigin 2010) (sl. 1). Južna strana poluotoka – okrenuta prema Bračkom kanalu i srednjedalmatinskim otocima – prirodno je zaštićena visokim liticama i morem, dok se sjeverna otvara prema plićem stobrečkom zaljevu. Ušće Žrnovnice čini širu okolicu pogodnom za poljoprivredu, pa je Epetij bio smješten u neposrednoj blizini plodnih splitskih i žrnovačkih polja te prirodnog prolaza kroz padine Mosora prema dalmatinskoj unutrašnjosti.

Na samom poluotoku evidentirani su i prirodni izvori pitke vode. Iako je danas poluotok spojen s kopnom na svojem zapadnom dijelu, geomorfologija lokaliteta vjerojatno je pretrpjela određene promjene tijekom posljednja dva tisućljeća. Stobrečki je poluotok danas zaštićen kao kulturnopovijesna cjelina pod nazivom „Povijesna jezgra Stobreča“¹.

Arheološko-povijesni kontekst

Pisani izvori navode da je tijekom željeznog doba ovo područje nastanjivala zajednica Bulina (Scyl. 22; Scymn. 404), pa se kroz literaturu pretpostavljalo da je na toj poziciji egzistiralo i prapovijesno naselje (Oreb 1978; Maršić 1997), iako kao dokaz toga nisu postojali nedvojbene materijalni ostaci. Epetij je daleko najpoznatiji kao jedan od tek nekoliko naseobina zadnjih stoljeća prije Krista te se povezuje s naseobinskim i ostalim aktivnostima antičkih Grka u Dalmaciji, zbog čega je i među najstarijih urbanim naseobinama u Republici Hrvatskoj, posebno priobalju. Samo ime Epetij spominje se prvi put u 2. st. pr. Kr. kod grčkog povjesničara Polibija i to u kontekstu ratnih operacija

1 Upisan je na listu zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara Ministarstva kulture i medija pod brojem RST-0636-1972.

Sl. 1 Stobrečki poluotok, položaj i pogled (podloga: Geoportalski prikaz: HTRS96/TM; računalna obrada: N. Romac)
Fig. 1 Stobreč peninsula, site location and view (base map: Geoportalski prikaz: HTRS96/TM; processing: N. Romac)

za vrijeme drugog rimsko-ilirskog rata te ga navodi kao saveznika helenističkog grada Ise (Pol. 32, 9, 1). U starijoj literaturi često se navodi da je Epetij bio isejska helenistička naseobina, odnosno da je osnovan od strane grčkih doseljenika s otoka Visa, vjerojatno u 3. st. pr. Kr. (Novak 1955; Gabričević 1973; Cambi 1974; Faber 1983). Za to zapravo i nema izravnih dokaza, već je vjerojatnije da je u kontekstu širenja isejskog ekonomskog i političkog utjecaja, usmjerenog velikim dijelom na područje srednjeg Jadrana, postojeća željeznodobna zajednica ušla u određenu vrstu saveza s Isom (Maršić 1997; Kirigin 2010; Ugarković, Konestra 2020). Lokalna je zajednica evidentno bila otvorena utjecajima od interesa za vlastiti napredak, što je uključivalo i sustizanje aktualnih civilizacijskih dostignuća. S obzirom da se naselje nalazilo na strateškoj poziciji koja je omogućavala kontrolu nad pomorskim i kopnenim putem, za pretpostaviti je kako je ova zajednica tijekom protopovijesnog i ranog povijesnog perioda, kroz interakciju pridošlih Grka i lokalnog stanovništva, odigrala važnu ulogu ne samo u bujajućoj trgovini, već i prenošenju novih civilizacijskih tekovina diljem regije. U rimsko doba Epetij nastavlja život kao *Epetium*, vjerojatno kao prefektura u sklopu salonitanskog agera (Suić 2003: 41). Kontinuitet naseobine nastavlja se i u kasnoantičkom periodu nakon čega, smatra se, u potpunosti gubi urbani karakter (Cambi 1974; Suić 2003: 63). Indikativno je i da je Epetij u *Tabuli Peuntigeriani* ucrtan kao *Epetio*, ali i *Port Epetius*, što svjedoči postojećoj važnosti u gospodarsko-trogovačkom smislu i tijekom kasne antike.

Povijest istraživanja

Unatoč bogatoj prošlosti te statusu zaštićenog nepokretnog kulturnog dobra, Epetij sve do nedavno nije bio predmet sustavnih ili opsežnih arheoloških istraživanja, što je rezultiralo značajnim nedostatkom podataka o njegovoj povijesti i razvoju. Također, moderna gradnja znatno je pogodovala dodatnom uništenju arheoloških nepokretnih i pokretnih nalaza, pa je tako većina poluotoka devastirana, posebno nakon 60-tih godina prošlog stoljeća. Tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća još uvijek su bili vidljivi dijelovi helenističkog bedema koji je sa sjeverne strane poluotoka opasavao Epetij (Jelić 1897; Bulić 1910; Abramić 1949). Na toj poziciji krajem 60-tih i početkom 70-tih godina 20. te početkom 21. stoljeća provedena su istraživanja skromnog opsega od strane Instituta za arheologiju. Ranija istraživanja, koja je vodila tadašnja direktorica Instituta za arheologiju dr. sc. Aleksandra Faber, utvrdila su kako je Epetij bio opasan bedemima širine između 3,2 – 3,4 m čiji su dijelovi dokumentirani na sjevernoj i sjeveroistočnoj te južnoj strani poluotoka, pa je pretpostavljeno kako prati prstenastu liniju oko poluotoka (Faber 1983). Do 2024. godine, iznad površine terena, bio je vidljiv samo jedan red rekonstruiranog segmenta bedema na sjevernoj – sjeveroistočnoj strani poluotoka, ispred napuštene zgrade tzv. restorana

i samoposluge. Na toj poziciji 2012. godine vršena su geofizička ispitivanja i arheološka iskopavanja u suradnji Instituta za arheologiju s Karl-Franzes sveučilištem iz Graza (Austrija), u svrhu izrade dokumentacije postojećeg stanja gradskog bedema. Utvrđeno je kako se rekonstruirani dio sjevernog lica bedema, barem na svom zapadnom segmentu, nalazi točno iznad originalnog bedema čije je vanjsko lice dobro očuvano. Tada je dokumentiran do relativne dubine od dva metra, no temeljna stopa nije istražena zbog nadiranja vode koja je znatno otežavala istraživanja (Neuhauser, Ugarković 2013; Ugarković, Neuhauser 2013; Neuhauser et al. 2014).

O ostalim elementima antičkog grada vrlo se malo znalo. Profesor Branimir Gabričević smatrao je kako je naselje imalo ortogonalni urbani sustav ulica i kuća, ulaze sa sjeverne i zapadne strane poluotoka, kao i da se kulturno središte nalazilo na najuzvišenijem dijelu otoka, s njegove južne strane, gdje je kasnije izgrađena ranokršćanska crkva (Gabričević 1973). Prema istraživačici dr. sc. A. Faber, dokumentirani su elementi za koje se smatralo da predstavljaju sjeverna helenistička gradska vrata iza kojih je pretpostavljena i lokacija gradske agore (Faber 1983). Na položaju ranokršćanske crkve, koju je ranih 70-tih godina 20. stoljeća istraživao akademik Nenad Cambi, utvrđen je kontinuitet duhovnih aktivnosti od rimskog doba do 17. stoljeća (Cambi 1974). Ipak, kako i sam autor ističe, prilikom istraživanja, uz ostatke arhitekture, nisu pronađeni popratni materijalni nalazi, što je otežalo preciznu dataciju najranijih segmenata gradnje, odnosno onih prije kasne antike. Nedavni nadzor prilikom radova vezanih uz vodovod i kanalizaciju na dijelovima poluotoka i njegovoj neposrednoj blizini nije evidentirao relevantne arheološke nalaze (Cingeli 2022; Sunko Katavić 2023).²

S druge strane, na položaju Drage nešto zapadnije od poluotoka i u blizini današnje crkve sv. Lovre, u prvoj polovici 20. stoljeća lokalno je stanovništvo prilikom gradnje i/ili poljodjelskih radova nailazilo na grobove koji se, prema rijetkim sačuvanim i objavljenim nalazima, mogu datirati u 1. st. pr. Kr. te doba rimskoga carstva (Oreb 1978; Bulić 1910; Kirigin 2010). Sukladno tome, iako nijedan grob nije arheološki dokumentiran, pretpostavljeno je kako se na toj poziciji, sa zapadne strane grada, nalazila helenističko-rimska nekropola.

Uz već naglašen manji opseg prethodnih istraživanja, valja istaknuti i kako većina spomenutih sondi nije bila istražena do žive stijene ili zdravice te, osim segmenata bedema, nije sigurno utvrđen niti jedan urbanistički element iz razdoblja helenizma, odnosno sve su rekonstrukcije ostale na razini pretpostavke. Isto tako, nisu istraženi, odnosno jasno definirani intaktni slojevi iz spomenutih razdoblja, kao

2. Tijekom radova na vodovodnim cijevima u drugoj polovici 2025. godine, na spoju moderne komunikacije koja ide prema današnjoj crkvi sv. Lovre, a jedan krak vodi prema sjevernoj strani poluotoka, otprilike ispred samoposluge Pivac, naišlo se na materijalne ostatke koji na prvi pogled sugeriraju kako je riječ o dijelovima helenističkog fortifikacijskog sustava ili neke druge imponantnije strukture iz istog vremena. Nalazi su privremeno zatrpani te prethode skora arheološka istraživanja.

niti oni raniji, pa je zabilježena pokretna materijalna kultura dokumentirana u nesigurnom ili sekundarnom kontekstu. Uz nešto malo pokretnog materijala koji je objavljen s istraživanja provedenih tijekom 20. stoljeća (Faber 1983), detaljno su analizirani samo dijagnostički keramički ulomci koji su otkriveni u sondi iskopanoj ispred bedema 2012. godine (Ugarković, Konestra 2020). Oni trenutno predstavljaju jedini detaljno stilsko-morfološki i tipološko-funkcionalno obrađen pokretni materijal iz Stobreča koji je, usprkos onemogućenoj kontekstualnoj analizi, predstavljen prema kronologiji, keramičkim vrstama i funkcionalnim grupama posuda (Ugarković, Konestra 2020).

Istraživanja 2024. godine: tijek istraživanja i metodologija

U razdoblju od travnja do prosinca 2024. godine provedena su prva zaštitna arheološka istraživanja na sjevernom i središnjem dijelu stobrečkog poluotoka. Iskopavanja, kojim su bile obuhvaćene pretežno privatne građevinske parcele, pokrenuta su na osnovi mišljenja Konzervatorskog odjela u Splitu prema kojem je bilo nužno istražiti minimalno 30 % površine predmetnih čestica prije izdavanja posebnih uvjeta gradnje.³ Istraživanje je zatražio

³ Klasa: 612-08/24 01/0177; Urbroj: 532-05-02-15/14-24-2 od 30. siječnja 2024. godine.

privatni investitor, trgovačko društvo Arrivéé d.o.o. iz Stobreča, u sklopu priprema za moguću izgradnju. Osim privatnih parcela, iskopavanja su provedena i na dvama česticama u vlasništvu Republike Hrvatske, a u posjedu Grada Splita: 1667/1 (zem. 78/2) i 1667/2 (zem. 960), za koje je prethodno ishodaena odgovarajuća dozvola od strane grada Splita.⁴ Nositelj arheoloških istraživanja bio je Institut za arheologiju iz Zagreba, a provedena su u suradnji s privatnom arheološkom tvrtkom Kantharos d.o.o. iz Hvara.⁵ Financijska sredstva za iskopavanja osigurao je isključivo privatni investitor, trgovačko društvo Arrivéé d.o.o. Tijekom iskopavanja, koja su se pokazala tek kao prva kampanja u sklopu šireg istraživanja, u 2024. godini istražena je površina od približno 800 m² (sl. 2).

⁴ Temeljem posebnih uvjeta Konzervatorskog odjela u Splitu, Klasa: 612-08/24-23/3196; Urbroj: 532-05-02-15/14-24-2 od 15. srpnja 2024. godine.

⁵ Voditeljica istraživanja bila je dr. sc. Marina Ugarković, viša znanstvena suradnica Instituta za arheologiju, a njeni zamjenici Joško Barbarić (Kanharos d. o. o.) te Niko Romac i dr. sc. Antonela Barbir, tada stručni suradnici na projektu Instituta za arheologiju. Uz fizičke radnike, ostatak stručnog tima arheologa činili su: Marsela Alić, Frane Asanović, Marko Bibić, Josip Đeka, Franck Forrester, Jerko Luka Gašpar, Ivona Jukičić, Ivan Klarić, Miroslav Klarić, Adrian Kusačić, Roza Podrug, Domagoj Polanščak, Josip Seličanec, Eduard Visković i Ivan Žužul te studenti arheologije iz Zadra (Marko Bašić, Duje Galić, Domagoj Marić, Josip Sučić) i Zagreba (Klara Bolarić, Paola Fruk, Tia Iskrić, Marko Mikšić, Mak Petreković i Lovro Vragolović), kao i doktorska studentica iz SAD-a, Emily Doyle. Stručni nadzor činili su djelatnici Konzervatorskog odjela Split, Silva Kukoč i Ivica Pleština.

Sl. 2 Katastarski prikaz Stobreča sa ucrtanim arheološkim sondama (podloga: Geoportal DGU; računalna obrada: N. Romac)

Fig. 2 Cadastral map of Stobreč showing the archaeological trenches (base map: Geoportal DGU; processing: N. Romac)

Prva i glavna sonda (S 1) postavljena je u pravcu sjever – jug na krajnjem zapadnom dijelu predmetne lokacije, i to preko katastarskih čestica 1673 (zem. 67/6), 1674 (zem. 67/8) i 1675 (zem. 67/9) (sl. 2). Iako je u početku bila planirana uža longitudinalna sonda s jednom ili dvije poprečne sonde, već su u ranim fazama istraživanja otkrivene arhitektonske strukture koje su se protezale prema istoku. Kako bi ih se pokušalo u cijelosti definirati, sonda je proširena u tom smjeru. Također, proširenje sonde provedeno je i prema sjeveru, a na sjevernom dijelu lokacije i dodatno prema istoku – na prostoru na kojem se pretpostavljao nastavak helenističkog bedema. Ovo proširenje obuhvatilo je katastarske čestice 1668 (zem. 68/2) i 1669 (zem. 68/1), kao i česticu smještenu sjeverno od bedema – 1667/1 (zem. 78/2) – s ciljem detaljnije dokumentacije i kontekstualizacije samog bedema i pratećih struktura. Uz glavnu sondu istraživane su i dvije dodatne pozicije (P 1 i P 2) smještene uz sjeverno i južno lice helenističkog bedema. Ove su pozicije obuhvatile katastarske čestice 1667/1 (zem. 78/2), 1667/2 (zem. 960) i 1685 (zem. 66/1).

Prije početka iskopavanja uklonjena je površinska vegetacija. Sonda 1 podijeljena je, radi preciznije dokumentacije, na sektore A–F. Površinski sloj, koji je bio poremećen modernim ljudskim aktivnostima poput obrade tla i nasipavanja, uklonjen je strojnim iskopom, dok su kulturni slojevi istraživani ručno primjenom standardne stratigrafske metode. Na određenim dijelovima lokaliteta, u dubljim slojevima uz bedem, iskopavanje je bilo otežano ili djelomično onemogućeno zbog snažnog izviranja podzemnih voda i dosezanje razine mora, pa je bila potrebna upotreba snažnih pumpi muljarica. U tim je slučajevima primijenjen individualni pristup svakoj situaciji s ciljem dobivanja maksimalne količine relevantnih podataka. Završetak istraživanja, unatoč činjenici da na pojedinim pozicijama nije dosegnuta razina žive stijene (zdravice), određen je prema nalogu nadležnih konzervatora. Također, unatoč potrebi dostizanja dubljih slojeva, prema zahtjevu konzervatora, mlađe strukture, bez obzira na slabu očuvanost, većinom se nisu micala.⁶

Tijekom istraživanja korištene su metode digitalne dokumentacije koje su uključivale fotodokumentaciju digitalnim fotoaparatom, zračnu fotografiju pomoću bespilotne letjelice, snimanje totalnom stanicom te fotogrametriju (ortofotografija i 3D modeli obrađeni u softveru *Agisoft Metashape* te georeferencirani u *AutoCAD*-u). Dio dokumentacije izradila je tvrtka Geographica d.o.o. koja je obavila fotogrametrijsko snimanje bespilotnom letjelicom opremljenom kalibriranim kamerama rezolucije 20 MP i RTK modulom povezanom s CROPOS sustavom, što je omogućilo centimetarsku preciznost pozicioniranja snimaka u prostoru. Obrada je provedena u programima *Agisoft Metashape* i *Bentley Twin Capture*, dok je uklapanje projekta na snimljeno postojeće stanje lokaliteta

izvršeno u programu *ContextCapture Editor*.

Osim istraženih površina, na sredini lokaliteta, na katastarskim česticama 1676 (zem. 67/4), 1677 (zem. 67/3) i 1678 (zem. 67/2), strojno je uklonjen površinski sloj zemlje radi pripreme terena za buduća istraživanja. Budući da su se na česticama 1676 i 1677 neposredno ispod površine već nazirali ostaci arhitektonskih struktura, isti su površinski očišćeni i tlocrtno dokumentirani, ali se kulturni slojevi nisu istraživali, sukladno uputi nadležnih konzervatora, već je površina prekrivena geotekstilom.

Istraživanja 2024. godine: rezultati

Istraživanjima u 2024. godini definirano je 140 zidanih struktura te 290 različitih depozita, urušnja i podnica, a istraženi slojevi i strukture su, na osnovi pokretnih nalaza, zidarskih tehnika i drugih preliminarnih parametara, podijeljeni u nekoliko razdoblja – od prapovijesti do kasne antike (sl. 3). Sama konfiguracija terena od juga prema sjeveru ima visinski pad od nekoliko metara. U sektoru A (jug) prapovijesni humus, odnosno zdravicu nalazimo na apsolutnoj nadmorskoj visini od 0,95 m. Već na prijelazu iz sektora A u sektor B teren značajno pada. Sektori A-0, A i B u potpunosti su istraženi te je pronađen sterilni sloj, odnosno zdravica i matična stijena (1,49 m) (sektor A-0). U sektoru C istraživanja su zaustavljena radi snažnog izviranja podzemnih voda i smatraju se završenima na depozitima SJ 383 i 406. To su depoziti glinaste zemlje sivo smeđe boje u kojima se miješao helenistički i prapovijesni pokretni materijal. U sektorima D i E istraživanja su zaustavljena na dubini od 0,2 m i -0,3 m nadmorske visine, odnosno na slojevima s miješanim helenističkim i prapovijesnim materijalom.

Tijekom istraživanja iz svih je spomenutih razdoblja prikupljena impresivna količina pokretnog materijala, pretežno keramičkog, čija statistika ukazuje na brojku od preko 100000 ulomaka. Preliminarna obrada dijagnostičkih ulomaka pokazuje kako je riječ o dijelovima stolnog, kućanskog, kuhinjskog i ostalog utilitarnog te transportnog posuđa i građevinskog materijala koji su zastupljeni u različitim omjerima kroz specifične periode, od srednje bronce do kasne antike, s tim da su najzastupljeniji nalazi iz helenizma. Mnoštvo je i prikupljenih životinjskih ostataka, metalnih i koštanih nalaza te je registrirano 268 posebnih nalaza.

S obzirom na značajan opseg sondažnih istraživanja koja su još uvijek u tijeku, impresivnu količinu pronađenih materijalnih ostataka, kako arhitekture tako i pokretnih nalaza te kompleksnost stratigrafskih odnosa, sva promišljanja u ovom su radu preliminarnog tipa te će tek nakon detaljnije kontekstualne analize i obrade građe biti moguće ponuditi konkretniju i sigurniju interpretaciju pronađenih ostataka.

⁶ Iznimka od pravila su kasnoantički zidovi (SJ 15, 40, 40 A, 41, 46 i 94) koji su uklonjeni uz pismeno odobrenje Konzervatorskog odjela u Splitu nakon što su u potpunosti dokumentirani.

Sl. 3 Fotogrametrijski prikaz istraženih površina (podloga: Geoportal DGU; izradio: N. Romac)

Fig. 3 Photogrammetric plan of the excavated areas (base map: Geoportal DGU; created by: N. Romac)

Prapovijest

Jedno od najznačajnijih otkrića ovih istraživanja jest pronalazak kontekstualnih materijalnih tragova prapovijesnog naselja, pred-Epetija.⁷ Naime, usprkos činjenici da je postojala hipoteza o prapovijesnom naselju prije Epetija (Faber 1983; Maršić 1997) te se u tom kontekstu obično spominje željeznodobno naselje, ista je do sada bila zasnovana na pretpostavkama, ali bez jasnih materijalnih kontekstualnih dokaza. Istraživanjima u 2024. godini prapovijesni su slojevi jasno definirani u južnom dijelu sonde gdje je teren prirodno viši, stoga podzemne vode nisu ometale istraživanja. Budući da se većina istraženih struktura i depozita za sada ne može jasno vezati uz funkcionalne dijelove naselja, preuranjeno bi bilo govoriti o njegovim obrisima. Uz to, imajući u vidu da središnji i sjeverni

dijelovi sonde nisu istraženi do zdravice ili žive stijene, ne može se potvrditi ili isključiti postojanje prapovijesnih slojeva i na tom prostoru. Budući da je u tijeku detaljna i vremenski zahtjevna tipokronološka analiza pokretnog materijala, možemo se osvrnuti samo na trenutne preliminarnu uvide koji sugeriraju da se najraniji keramički nalazi datiraju u srednje brončano doba, a najmlađi (prapovijesni) u kasno željezno doba. S kasnijim prapovijesnim razdobljem bi se preliminarno moglo vezati i nekoliko suhozidnih struktura koje imaju orijentaciju sjeveroistok – jugozapad i sjeverozapad – jugoistok koje su građene amorfnim i djelomično obrađenim kamenjem te su očuvane u jednom do pet vertikalnih redova. U slojevima oko i ispod struktura pronađeni su pokretni nalazi koji se vežu uz razdoblja prapovijesti, ispod čega se nalazi sterilni geološki sloj, odnosno glinasta masna zemlja smeđe crvene boje.

Velika nakupina kamenja nalazi se na mjestu gdje teren prirodno ima značajan pad. U podnom urušenju ili osipini, u sloju sive rahle zemlje pomiješane s većim kamenjem i brojnim ulomcima prapovijesne keramike pronađen je grob 1 (sl. 4). Grob su činile minimalno sačuvane kosti, po svemu sudeći sekundarno pomaknutog pokojnika, koje

⁷ U drugoj kampanji koja se odvijala početkom 2025. godine u sondi 2, istočno od sonde 1, otkrivena je višeslojna brončanodobna kuća, zajedno s nizom bogatih pokretnih nalaza, što se ukratko navodi u radu o brončanodobnim koštanim nalazima iz Stobreča (Barbir, Ugarković 2025), ali će, zajedno s pretpostavljenim željeznodobnim ostacima otkrivenim na istoj poziciji, preliminarno biti predstavljeni u zasebnoj publikaciji.

Sl. 4 Grob 1 (snimio: J. Barbarić)
Fig. 4 Grave 1 (photo by: J. Barbarić).

su uključivale čeljust, jednu dugu kost noge te više kostiju u promjeru od dva metra. Osim groba 1, prema istočnom profilu sonde pronađen je dvojni ukop koji je nazvan grob 2 (Δ : 3,1348 m). Dokumentiran je unutar urušenja, pored kasnije strukture (SJ 38), te je moguće da je grob pomaknut u periodu antike. Kostiju su pronađene bez pravilnog rasporeda i bez vidljive grobne arhitekture. Definiran je djelomičan kostur odrasle osobe (kosti donje čeljusti, lubanje i dvije duge kosti ruke), uz kojeg su na mjestu dugih kostiju ruke pronađeni kosturni ostaci novorođenog djeteta. Uz pokojnika nisu pronađeni grobni prilozci, dok se u sloju zapune nalazi pomiješana prapovijesna i antička keramika. Rezultati AMS ^{14}C analize pokazuju da su oba groba prapovijesna,⁸ odnosno za grob 1 ponuđen je kalibriran datum u rasponu od 1110. god. pr. Kr. do 920 god. pr. Kr. čime bi pripadao razdoblju kasnog brončanog doba ili prijelazu prema starijem željeznom dobu, dok se grob 2 datira od 1500. g. pr. Kr. do 1390. g. pr. Kr. i od 1340. g. pr. Kr. do 1320. g. pr. Kr., odnosno u razdoblje srednjeg brončanog doba. Moguće je kako grobovi nisu pronađeni u svom originalnom položaju, što je dijelom bilo teško sa sigurnošću utvrditi budući da su oba definirana na samom rubu sonde, pa sukladno tome ne predstavljaju jasne grobne cjeline, oni ukazuju na blizinu prapovijesnog groblja te govore u prilog kronologiji samog naselja.

⁸ Uzorci ljudskih kostiju su poslani na AMS ^{14}C analizu u Isotop-tech Zrt. laboratorij u Debrecenu, Mađarska.

Od pokretnih nalaza najbrojniji su ulomci keramičkog posuđa te je većinom riječ o lokalno bez upotrebe kola proizvedenoj lončariji grublje pročišćene strukture s brojnim primjesama pretežno kalcita. Iako su sačuvani isključivo u fragmentima, može se uočiti kako je riječ o oblicima za skladištenje, pripremu i konzumaciju namirnica, odnosno hrane i pića. Uglavnom se radi o neukrašenoj keramici, pečenjem manje ili više ujednačene boje, ponekad zaglačane vanjske stijenke. Na manjem broju ulomaka pojavljuje se ukras poput apliciranja plastične trake s otiscima prstiju ili bradavica, potom utiskivanje vrpce (tzv. *Schnur*), žlijebljenje ili urezivanje. Kao primjer ukrašene keramike iz starijeg željeznog doba donosi se ulomak tijela posude na kojoj je dokumentiran segment vrpčastog ukrasa postavljen u cik-cik liniji koji poprima trokutasti oblik između dvaju horizontalnih linija (sl. 5). Sličan ukras na zdjeli suvučenim obodom dokumentiran je na gradini Sokol kraj Konavala (Katić, Kapetanović 2023: T. XXIV: 1). Iako sam oblik zdjele baštini brončanodobnu tradiciju, primjerak iz Sokola se temeljem ukrasa pripisuje željeznom dobu te se analogije pronalaze u fazama IVc-1 i IVc-2 glasilačke kulture koje se datiraju od kraja 7. do kraja 6. st. pr. Kr. (Čović 1987: 615, T. LXIII: 2; Katić, Kapetanović 2023: 116).

Dokumentirano je i nekoliko ulomaka uvezene južnoitalske mat slikane keramike finije strukture na kojim su vidljivi ostaci slikanog ukrasa. Na ulomku

Sl. 5 Ulomak željeznodobne keramike s vrčastim ukrasom (snimila: M. Korić)

Fig. 5 Fragment of Iron Age pottery with plastic cordon decoration (photo by: M. Korić)

Sl. 6 Ulomak južnoitalske mat slikane keramike (snimila: M. Korić)

Fig. 6 Fragment of South Italian matt-painted pottery (photo by: M. Korić)

tijela posude zatvorenog oblika očuvan je segment geometrijskog ukrasa i to motiva trokuta ispod dvaju horizontalnih linija/traka (sl. 6). Ovaj motiv jedan je od središnjih simbola solarne ikonografije i često se pojavljuje u slikarstvu geometrijske keramike južne Italije (Kukoč 2018). Njegovo simboličko značenje povezuje se s prikazom Sunčeva uzdizanja na obzor (Kukoč 2018). Sam tip ukrasa javlja se već u južnoitalskoj protogeometrijskoj fazi te u svojevrsnim inačicama nastavlja upotrebljavati kroz ranu, srednju i kasnu geometrijsku fazu (Yntema 1990). Budući da nedostaju svi potrebni elementi za određivanje oblika posude i čitavog ornamentalnog sklopa, sam ulomak mogao bi se uklopiti u širi period od protogeometrijskog do srednje geometrijskog perioda. Ipak, sukladno ^{14}C datumu iz groba 1 koji je pronađen u istom sloju, ali i neposrednoj blizini gdje je bio i ulomak ove keramike kao i stilističkih odlika ukrasa, mogla bi se oprezno sugerirati nešto bliža sličnost s onima iz južnoitalskog protogeometrijskog ili ranog geometrijskog perioda (Yntema 1990: 23). Sukladno tome, ne može se isključiti da ulomak pripada upravo tom vremenu, odnosno 11. do 9. st. pr. Kr. Nalazi importirane južnoitalske geometrijske keramike otkriveni su na nekoliko istočnojadranskih lokaliteta te svjedoče o trgovini i kontaktima koji su se odvijali Jadranskim morem tijekom kasnog brončanog i starijeg željeznog doba (Čelhar, Borzić 2016: 72–76; Škoro 2020). Ipak, pri tom valja imati na umu da se do sada najraniji nalazi ovog tipa u Dalmaciji, doduše još uvijek rijetki, vežu uz ranogeometrijski period i pronađeni su upravo u srednjoj Dalmaciji (Čelhar, Borzić 2016: 75, bilj. 35). Da su u starije željezno doba neki oblici geometrijske keramike na srednji Jadran dolazili i iz same Grčke sugerira nedavni nalaz keramičkog ulomka iz Makarske (Sv. Petar) koji pronalazi analogije s antičkim kasnogeometrijskim stilom 8. st. pr. Kr. (Tomasović 2024: 27–28).

Od ostalih keramičkih nalaza može se izdvojiti cjeloviti kalem (sl. 7). Kalem koji se koristio

za namatanje niti, zajedno s nalazima utega za tkalačke stanove, veže se uz predenje, tkanje i šivanje. Posljedično nije rijedak nalaz u kontekstu naselja (Barbarić 2006: 47; Tonc, Radman Livaja 2021: 106–107), no može ga se naći i kao prilog u grobovima, npr. onima u Vičjoj luci (Marović, Nikolanci 1977: 8–9, 26) ili Ninu (Batović et al. 1968: tab. V). Budući da je kalem, zajedno s brončanim ulomkom nakita (ukras za kosu), pronađen u neposrednoj blizini groba 1, ne može se isključiti mogućnost kako je pripadao rasutom grobnom inventaru. U svakom slučaju, pronađeni kalem sačuvani je trag tekstilne proizvodnje u starijem željeznodobnom Stobreču, zanata koji je važna gospodarska djelatnost lokalnih žitelja, ali i značajna identitetska odrednica (Barbarić 2006: 47–48). Pronađeno je i nekoliko metalnih nalaza, poput brončanih fibula ili igala, odnosno uglavnom ostataka nošnje.

Sl. 7 Kalem, željezno doba (snimila: M. Korić)

Fig. 7 Spool, Iron Age (photo by: M. Korić)

Stobreč se sada može pridružiti tek nekolicini priobalnih brončanodobnih i željeznodobnih naselja u srednjoj Dalmaciji, poput Vranjica, Trogira ili sv. Petra u Makarskoj, također smještenih na (polu)otoku (Petrić 1992; Babić, Kirigin, Paraman 2020; Radić Rossi 2008a; Tomasović 2024). Uz to svakako valja spomenuti slabu istraženost prapovijesnih naselja u srednjoj Dalmaciji, posebice onih koji nisu gradine, što naglašava važnost nalaza ovog tipa. Slijedom toga ističe se i nedostatak pouzdanih stratigrafskih podataka uz koje bi se mogli vezati pojedini keramički oblici i ukrasi što u praksi često rezultira nepostojanjem iskoristive precizne tipo-kronologije keramičkih nalaza. Upravo i u tome se krije značaj stobrečkih prapovijesnih slojeva čija kontekstualna interpretacija i detaljne keramičke analize imaju potencijal ponuditi ne samo precizne odgovore o kronologiji ovog lokaliteta, već će postati važna komparativna referenca u budućim istraživanjima.

Kasno željezno doba – helenistički grad

Zadnjih nekoliko stoljeća prije Krista vrijeme je kasnog željeznog doba kada nastaje tzv. helenistički Epetij, odnosno dolazi do pojačane urbanizacije postojećeg naselja koje postiže svojevrsnu zajednicu s Isom na otoku Visu. Među dokumentiranim strukturama koje se prema pokretnom materijalu ili načinu zidanja pripisuju ovom periodu, daleko su najimpresivniji ostaci monumentalnog bedema, odnosno sjeverno i južno lice masivne obrambene strukture koja opasava dio sjeverne strane poluotoka. Iako su otprije poznati pozicija i izgled dijela ovog segmenta bedema (Faber 1983), pa se može istaknuti kako je to jedini helenistički nalaz arhitekture za koji se prethodno znalo i čiji se nastavak očekivao na ovoj poziciji, nova istraživanja napravila su pomake. Isti je istražen u dalekoj većoj mjeri, po prvi put zajedno sa svojom temeljnom stopom te preciznije dokumentiran i prostorno pozicioniran suvremenim

metodama dokumentacije. Pažnju plijeni izvrsna sačuvanost i monumentalnost epetijskog bedema koji je za sada mjestimično istražen u duljini od oko 80 m. Građen je tehnikom slaganja megalitnih kamenih blokova bez žbuke zapunjavanjem neravnina sitnim kamenjem. Sjeverno lice (sl. 8, 9) očuvano je u šest vertikalnih redova te jedan do dva reda temeljnih stopa (o ovome vidjeti niže u tekstu), a očuvana visina mu je između 2,5 i 3 m. Od južnog lica sačuvano je sedam vertikalnih redova, dok se između sjevernog i južnog lica nalazi zapuna od amorfnog kamenja, odnosno kameni nasip. Budući da se nije istraživala vidljiva zapuna bedema, a da su dokumentirane kasnije preinake, vjerojatno je da se spomenuta zapuna veže uz mlađi antički period. Veličina pojedinih blokova se razlikuje te niti jedan nije identičan. Dimenzije većeg primjerka kamenog bloka su npr. 0,7 m x 1,2 m x 0,5 m. Širina bedema s dva lica i zapunom iznosi 3,3 m. Originalna temeljna stopa bedema nalazi se na -1,2 m nadmorske visine. Iako su poznati ostaci dijelova bedema grčkih gradova Ise (Gabričević 1968: 20–21; Kirigin 1996: 56–57; Katić 2009: 77–78; Čargo 2021: 69), Fara (Kirigin 2004: 37–38, 68–75; Jeličić Radonić, Katić 2015: 45–70) i Tragurija (Kovačić 1990; Babić 2002; Gabričević 1973: 137), niti jedan od njih nije sačuvan i dokumentiran u ovolikoj mjeri kao epetijski. Sama činjenica kako se prema dostupnim saznanjima radi o najširem bedemu grčkih i helenističkih gradova u srednjoj Dalmaciji govori u prilog da je pozicija epetijskog naselja donosila sa sobom i vidno naglašene opasnosti.

Ispred bedema, sa sjeverne strane, otkriveni su ostaci četvrtaste strukture također građene od megalitnih kamenih blokova. Vjerojatno je riječ o ostacima helenističke kule (sl. 8) koja je podignuta uz vanjsko lice sjevernog bedema te je bila u komunikaciji s njim. Građena je velikim, doklesanim kamenim blokovima slaganim bez žbuke u dva reda širine. Očuvana je u dva do tri reda visine (1,5 do 1,7 m), a imala je dimenzije 8,7 x 7 m. Od očuvanih

Sl. 8 Pogled na sjeverno lica helenističkog bedema (snimio: N. Romac)
Fig. 8 View of the northern face of the Hellenistic wall (photo by: N. Romac)

Sl. 9 Pogled na segment sjevernog lica helenističkog bedema (snimio: J. Barbarić)
Fig. 9 View of the northern face of the Hellenistic wall segment (photo by: J. Barbarić)

segmenta, sjeverni dio strukture dugačak je 8,1 m, dok su istočna i zapadna strana sačuvane u dužini od 1,8 do 2 m. Iz grčkih gradova u Dalmaciji, kao i onih koji se s njima povezuju, imamo nalaze kule iz Fara (Jeličić Radonić, Katić 2015: 51–53, 57–70) i Tragurija (Kovačić 2002), međutim one su daleko manjih dimenzija od pretpostavljene epetijske koja je, po svemu sudeći, prestala funkcionirati u okviru rimskih intervencija (vidjeti niže u tekstu).

Uz južnu stranu bedema otkriveno je sedam manjih glinenih peći (sl. 10) koje, prema stratigrafiji, pripadaju razdoblju kasnog helenizma do Augustova doba. Peći su kružnog tlocrta, promjera oko 0,5 m i dubine 0,2–0,3 m, s procijenjenim volumenom između 20 i 40 litara. Najmlađa i najbolje sačuvana peć na svom rubu ima suhozidnu kružnu konstrukciju od manjih pločastih kamenih blokova položenih na glineni obrub. Sve peći izrađene su od crvene

Sl. 10 Glinene peći pronađene uz južno lice bedema (snimio: N. Romac)
Fig. 10 Clay furnaces found along the southern face of the wall (photo by: N. Romac)

pečene gline te su građene sukcesivno – kada bi jedna dotrajala, preko nje bi se izgradila nova. Ispune čine naslage rahlog pepela. U dvije peći zabilježeni su tragovi bronce, a uz jednu je pronađena metalna zgura, što upućuje na to da je riječ o metalurškim pećima i da je prostor uz bedem bio namijenjen određenim proizvodno-zanatskim aktivnostima.

Uz navedeno, u sondi 1 definirano je i više ostataka struktura/njihovih temelja koje rijetko čine prepoznatljive cjeline kao i dvije podnice koje se vežu uz ovaj horizont prema pokretnom materijalu. Kamene strukture su suhozidne te su građene djelomično klesanim masivnim kamenim blokovima, pretežno neprecizno te nemaju pravilna vanjska lica. Prate orijentaciju sjever – jug i istok – zapad i nemaju odstupanja u odnosu na antičke, odnosno rimske strukture.

Ovi su nalazi značajni jer se radi o prvim opsežnim istraživanjima unutarnjeg perimetra grada. Ono što bi se moglo istaknuti, barem prema nalazima u istraženju sondi, kako za sada nisu nađeni dokazi ortogonalnog urbanog sustava ulica i kuća te da je, izuzev bedema, primjetljiva svojevrsna rustičnost u zidarskoj izvedbi struktura koji se povezuju s posljednjim stoljećima prije Krista, a prema onome što bi se očekivalo od jednog helenističkoga grada. Da li to reflektira isključivo manjak saznanja o izgledu različitih objekata helenističkih gradova u Dalmaciji, što je svakako slučaj s obzirom na stanje istraženosti ili pak indicira specifičnost Epetija, funkciju istraženog prostora ili nešto drugo, teško je u ovom trenutku sa sigurnošću reći. Ono što svakako valja istaknuti, barem u preliminarnom osvrtu na istraženu sondu, jest nedostatak jasno prepoznatljivih urbanističkih elemenata iz tog perioda, no moguće je, ipak, da je to barem dijelom rezultat stanja istraženosti budući da su dijelovi mogli biti i prekriveni mladim ostacima koji se u većem dijelu nisu skidali. S druge strane, možda je na to dijelom utjecala i funkcija istraženog prostora koja za sada, po nalazima, sugerira neku (gospodarsku?) funkciju pribedemskog prostora (npr. peći).

U prilog zadnjim hipotezama mogle bi govoriti strukture u središnjem dijelu istraženog prostora na koje se valja ukratko osvrnuti unatoč tome što nisu istraživane jer nisu bile obuhvaćene sondama, već su samo površinski očišćene i tlocrtno dokumentirane. Riječ je o objektu od kojeg su sačuvana dva kuta i istočni zid (duljine 11,35 m) te dijelovi južnog i sjevernog zida, dok zapadni zid nedostaje (sl. 11). Uočljivi su i ostaci pregradnog zida orijentiranog u smjeru istok – zapad. Uz vanjsko lice istočnog zida nalaze se i tragovi popločenja, vjerojatno dijela komunikacije, moguće jednoga od karda (sl. 12). Iako objekt još nije sustavno istražen te njegova funkcija za sada ne može biti precizno određena, način obrade kamenih blokova i tehnika zidanja upućuju na helenističku dataciju. Istovremeno, indicije sugeriraju da je struktura vjerojatno postojala i bila korištena i tijekom ranorimskog Carstva.

U neposrednoj blizini glavne sonde otvorena je revizijska sonda na mjestu gdje je A. Faber definirala

ulaz u helenistički grad, ispred sjeveroistočnog ugla napuštenog objekta. Potvrđena je situacija koju je A. Faber opisala: masivni ulazni prag s udubinom za vrata. Ipak, smatramo da prag nije pronađen *in situ*, budući da se nalazi na samom vrhu bedema, tik ispod modernog asfaltnog sloja, položen na nasipanu zemlju. Istočno lice bedema potvrđuje kako se ondje nalazio ulaz jer spoj istočnog i južnog lica pokazuje precizno isklesan završetak (sl. 13). Sam je ulaz širok 3,5 m i dug 3,8 m. Nakon te dužine, bedem se nastavlja te je djelomično istražen u duljini od 2 m, dok se preostali dio nalazi ispod istočnog profila sonde. Čini se kako je ovaj segment bedema u nekom razdoblju bio preslagivan, odnosno nema jasno isklesani rub poput spoja dvaju lica, a kameni blokovi složeni su manje precizno. Stoga nije isključeno da je dio zida bio oštećen i ponovno podignut tijekom gradnje društvenog doma (današnje napuštene zgrade restorana i samoposluge). Budući da istraživanja 1970-tih na mjestu pretpostavljenih vrata nisu išla dublje od nalaza ulomka praga, potrebno je dovršiti iskopavanja do helenističkog sloja kako bi se utvrdilo jesu li sačuvani autentični ostaci izvornog helenističkog ulaza.

U slojevima oko i ispod opisanih struktura pronađena je velika količina pokretnih nalaza datiranih u posljednja stoljeća prije Krista (od 4. do 1. st. pr. Kr.), pri čemu su najbrojniji oni iz kasnog 2. i 1. st. pr. Kr. Najveći dio čine ulomci keramike – fine stolne, kućanske, kuhinjske i utilitarne – uz brojne fragmente transportnih posuda (amfora) te građevinskog materijala poput tegula i imbreksa. Među najranijim primjerima finog stolnog posuđa izdvajaju se dva ulomka crvenofiguralne keramike 4. ili ranog 3. st. pr. Kr., kao i primjerci obično slikanog posuđa bez premaza – prvi takvi nalazi u Stobreču. Od dijelom istovremene te nešto kasnije fine keramike sa slikanim ukrasom najzastupljeniji su ulomci tipa Gnathia prisutni u gotovo svim slojevima: raniji primjerci potječu iz južne Italije, a mlađi iz isejske radionice. Od ostalog stolnog posuđa, koje obuhvaća vrčeve, skife, kantare, zdjele i tanjure, najbrojniji su ulomci crnopremazane, a potom sivopremazane keramike, uz mnogobrojne primjere reljefnih posuda te onih sa smeđim ili crvenim premazom. Među importom 4. – 3. st. pr. Kr. najčešće se ističu primjerci južnoitalske provenijencije, dok se za mlade, iz 1. st. pr. Kr., posebno izdvajaju brojni fragmenti uvezenih reljefnih zdjela, uključujući i produkciju iz Efeza u Maloj Aziji. Materijal 3., 2. i 1. st. pr. Kr. većinom je regionalne, odnosno vjerojatno isejske izrade. Uz rijetke primjerke grčko-italskih amfora, najčešće su tzv. prijelazne te Lamboglia 2 amfore na čijim su obodima dokumentirani brojni pečati. Uočena je i impresivna količina – nekoliko stotina – reljefno ukrašenih poklopaca za amfore. Ono što se na prvi pogled može uočiti, u skladu s očekivanom slikom priobalnog srednjedalmatinskog lokaliteta, zastupljenost je svih poznatih keramičkih vrsta, sada po prvi put unutar definiranog konteksta čija će detaljna analiza ukazati na specifičnosti lokalnog ukusa (za prethodno analiziran uzorak iz Epetija:

Sl. 11 Pogled na helenističko/rimski objekt (snimio: N. Romac)
Fig. 11 View of the Hellenistic/Roman structure (photo by: N. Romac)

Sl. 12 Detalj popločanja uz helenističko/rimski objekt (snimio: N. Romac)
Fig. 12 Detail of the paving along the Hellenistic/Roman structure (photo by: N. Romac)

Sl. 13 Rub helenističkog bedema, sjeverna vrata (snimio: N. Romac)
Fig. 13 Edge of the Hellenistic wall, northern gate (photo by: N. Romac)

Ugarković, Konestra 2020). Od ostalih nalaza ističu se keramički utezi za tkalački stan diskoidnog tipa, novac te razni predmeti svakodnevne upotrebe, primjerice oni povezani s ribarstvom (olovni utezi za mreže, udice), svjetiljke i dr. Među dijelovima nošnje najbolje su očuvane kopljasto-streličaste fibule (2. – 1. st. pr. Kr.) koje se vežu uz ilirske zajednice šireg prostora južnog Balkana, a prethodno su u srednjoj Dalmaciji poznate iz isejskih grobova (Ugarković 2019: 163).

Antika

Fazi antike pripisano je niz struktura i depozita, s tim da ih je daleko više dokumentirano iz perioda kasne antike. To je dijelom rezultat što su mlađe faze na nekim dijelovima koristile starije strukture kao temelje, no ne može se isključiti niti da je nato utjecala i metodologija iskopavanja, pa da su neke od ranijih struktura možda ostale i neistražene (vidjeti ranije u tekstu). Strukture koje se pripisuju antici prate orijentaciju istok – zapad i sjever – jug te su građene precizno klesanim kamenjem koje je povezivala žbuka bijele boje. Unatoč manjem broju, pogotovo kada je riječ o ranoj antici, i lošijoj očuvanosti struktura, definirano je nekoliko bitnih urbanističkih elemenata.

U prvom redu vidljivo je kako su na helenističkom bedemu u ovoj fazi rađene preinake i nadogradnje i to u više navrata, što je jedan od najjačih argumenta kontinuiteta naselja. Segment bedema ispred ostataka kule u potpunosti je presložen te su kameni blokovi povezani žbukom, a ujedno su jedino na tom mjestu vidljive dvije temeljne

stope – helenistička i rimska. Vrlo moguće je upravo tada, odnosno nešto prije toga kula i razrušena, koja je zasigurno imala komunikaciju s bedemom čiji je segment time također uništen, pa je vjerojatno to razlog ponovnog zidanja upravo tog dijela bedema. Tada je novoizgrađeni segment bedema, kao i širi prostor ispred, odnosno sjeverno od bedema, ne samo ispred ponovno dignutog segmenta, ojačan drvenim pilotima duljine oko 1 m koji su bili nabijeni u mulj (sl. 14). Drveni piloni poznat su građevinski element koji su u antičko doba korišteni za učvršćenje mekoga tla na položajima na kojima su se trebale podignuti teže kamene konstrukcije (Radić Rossi 2008b: 357). U užoj regiji konstrukcija izgrađena od drvenih dasaka i pilota, zajedno s ostacima amfori i kamenog nasipa, nepoznate ali moguće gospodarske funkcije, zabilježena je npr. u Splitu, na predjelu Spinut (Radić Rossi 2008b). Iako se sitni predmeti i amfore datiraju pretežno u 3. i 4. st., odnosno 1. i 2. st., ¹⁴C analiza drvenih pilota ukazala je na dataciju 2. i 1. st. pr. Kr. (Radić Rossi 2008b: 361). Uzorci drva iz Epetija datirani su u 1. st. pr. Kr., odnosno 1. st. (kalibrirani raspon datuma: 150. g. pr. Kr. – 19. g. po. Kr. te 42. g. pr. Kr. – 110. g. po. Kr.), pa se cijela intervencija veže uz ranorimski period i potaknuta je vjerojatno polaganim dizanjem morske razine i močvarnim tлом ispred grada koje je bilo sve teže kontrolirati.⁹ Potom slijedi jedna od naknadnih intervencija koju predstavlja nastavak zidanja gornjeg dijela bedema, ali sada na drugi način, što se ogleda u zadnjem, najvišem sačuvanom redu koji je zidan manjim

⁹ Uzorci drva poslani su na AMS ¹⁴C analizu u Isotoptech Zrt. laboratorij u Debrecenu, Mađarska.

Sl. 14 Presloženi segment bedema i drvenih pilota koji ga učvršćuju (snimio: N. Romac)
Fig. 14 Rebuilt segment of the wall and the wooden piles reinforcing it (photo by: N. Romac)

(u odnosu na stariju fazu bedema) pravokutnim kamenim blokovima koji su mnogo pravilnije klesani, a sam bedem se sužava na širinu od 3 m. Bedem je barem još jednom naknadno strukturalno ojačan, što se ogleda u poprečnim ojačanjima koje je zabilježila još A. Faber te ih je pripisala kasnoj antici (Faber 1983), kao i u najvišem sačuvanom redu koji je građen nepravilnim i djelomično klesanim kamenim blokovima srednjih i manjih dimenzija povezanih bijelom žbukom u dva reda širine (0,8 m). Gradnja najmlađeg segmenta bedema izgleda vrlo slično onim strukturama koje se datiraju u period kasne antike.

Zapadno od ponovno sagrađenog segmenta bedema pronađeni su ostaci kanala dubine otprilike 0,75 m čije su rubove činili zidovi od manjeg, pravokutnog precizno klesanog kamena povezanog žbukom, a dno kao i poklopnicu ravne kamene ploče većih dimenzija. Kanal je orijentiran u pravcu sjever – jug, a vjerojatno je riječ o gradskoj kanalizaciji, odnosno kloaki (sl. 15) čije su poklopnice služile kao stepenište koje je prolazilo kroz bedem te se potom sam kanal podvlači pod cestu i njegov se završetak spaja s cestom. Vrlo sličan odvodni kanal pronađen je u Saloni zapadno od foruma u istraživanjima provedenim 2015. i 2016. godine. Okarakteriziran je kao kanal, presjeka 60/110 cm, za odvod otpadnih voda s foruma (Margeta, Marasović 2020: 97).

Neposredno sjeverno od bedema i ostataka uništene helenističke kule definirani su slojevi višefazne komunikacije. Put se protezao usporedno

Sl. 15 Odvodni kanal tj. kloaka iz perioda ranog rimskog carstva (snimio: N. Romac)
Fig. 15 Drainage channel (cloaca) from the Early Roman period (photo by: N. Romac)

uz bedem u smjeru istok – zapad, a rubno kamenje je pronađeno i definirano samo s južne strane. Pretpostavka je kako su sjeverni rubnjaci ispod profila sonde, pa sama širina komunikacije ostaje nepoznata. Definirani su gotovi svi elementi rimske ceste poput *statumena*, *rudusa* i *nucleusa*, s tim da su u najdubljem sloju i ovdje pronađeni drveni piloti *in situ*, a kasnoantički je put koristio stariji antički kao svoj temelj. Između bedema i rubnog kamenja ceste nalazio se kameni nasip pomiješan sa žutom glinom i popločanjem.

Dokumentirani su i manji segmenti rimskih zidova (sl. 16) te niz depozita koji uključuju i urušenja koja su sadržavala značajni postotak razlomljenih zidnih višebojno oslikanih freski. Ostaci podnica, koje su rijetke i u ovoj fazi pronađene su jedino uz vanjsko lice bedema, rađene su miješanjem sitnog kamenja i keramike sa žbukom, a po vrhu su imale glatki premaz, dok se priprema za podnice sastojala od nivelacije od nabijene gline.

Znatno više ostataka struktura pripadalo je razdoblju kasne antike, što je ujedno i najmlađa dokumentirana faza koja se nalazila ispod humusnog sloja. Moglo bi se reći da je ova faza, barem kada je riječ o *intra muros* arhitekturi, "najbolje" očuvana zato što je u njoj definiran najveći broj struktura koje čine smislene cjeline. Strukture prate orijentaciju sjeveroistok – jugozapad te istok – zapad, uz blaga odstupanja prema sjeveru i jugu. Iz tlocrta je moguće izdvojiti nekoliko objekata s više prostorija i podnicama koje vežemo uz njih. Strukture ove faze građene su djelomično klesanim kamenjem srednjih prema manjim dimenzijama povezanog bijelom žbukom. Većina struktura nema jasno vidljiv temelj, već stoje na arheološkim depozitima i strukturama iz starijih faza, a očuvane su u jedan do dva ili rjeđe

četiri reda visine 0,3 – 0,7 m. Širina im se, u većini slučajeva, kreće između 0,4 m i 0,6 m. U presjeku sonde vidi se kako u ovoj fazi naselje postupno pada od juga prema sjeveru, odnosno prema moru (4,02 m u sektoru A-0 do 0,18 m u sektoru E ispred bedema). Period kasne antike može se podijeliti u nekoliko faza gradnje. Zidovi se međusobno sijeku i leže jedni na drugima te se iz njihovih međudnosa mogu izdvojiti tri do četiri faze gradnje, popravaka i pregradnji. Kao najcjelovitija struktura kasnoantičke faze mogla bi se izdvojiti ona plitka četvrtastog oblika u sjevernom dijelu sonde iz koje izlazi uski kanal koji vodi prema izlazu iz grada. Vjerojatno je riječ o sustavu za prikupljanje vode, moguće impluviju ili nimfeju (sl. 17). Osim struktura, u ovoj fazi česta su urušenja, a jedini element koji se može okarakterizirati kao oblik gradske komunikacije su poklopnice starijeg kanalizacijskog kanala koje su služile kao stepenište na ulazu u naselje. Naime, tada se helenistički bedem nalazio ispod zemlje te je iskorišten kao temelj za mlađi obrambeni zid mnogo lošije kvalitete gradnje čiji su donji dijelovi (trenutno najgornji očuvani red) izgrađeni nepravilnim i djelomično klesanim kamenim blokovima srednjih i manjih dimenzija povezanih bijelom žbukom u dva reda širine (0,8 m).

Niz drugih struktura iz antičkog i kasnoantičkog perioda te povezanih depozita kao i njihovi odnosi jasno ukazuju da je na prostoru Epetija nakon helenizma nastavio bujati život te da se gradilo i pregrađivalo kroz nekoliko različitih faza. Dok pojedini rijetki nalazi rimske arhitekture ocrtavaju klasičan način antičkog zidanja, kasnoantička izgradnja, očekivano i tipično u tom periodu, ukazuje na brzopletost gradnje i brzo podizanje novog (dijelova) naselja. Usprkos ostacima mnogobrojnih struktura, moguće je ponuditi

Sl. 16 Segment zida iz perioda ranog rimskog carstva (snimio: N. Romac)
Fig. 16 Wall segment from the Early Roman period (photo by: N. Romac)

Sl. 17 Kasnoantička struktura, impluvij ili nimfej (snimio: N. Romac)
 Fig. 17 Late Antique structure, *impluvium* or *nymphaeum* (photo by: N. Romac)

pouzdanu interpretaciju otkrivene arhitekture, barem u ovoj fazi istraženosti, tek u nekim primjerima. Postoje određene indikacije kako su se pojedine kasnoantičke strukture koristile za obavljanje određenih zanata, poput proizvodnje pribora za ribarenje, konkretno olovnih utega za ribarske mreže.

U depositima oko struktura pronađen je bogati pokretni materijal, uglavnom keramički ulomci stolnog posuđa te ostalog kućanskog, kuhinjskog, utilitarnog i transportnog posuđa te građevinskog materijala. Preliminarni uvid sugerira da je među njima mnoštvo nalaza koji ukazuju na lokalnu keramičku produkciju, ali i niz uvoza finog (italska sigilata, istočna B sigilata, keramika tankih stijenki, afrička crvenopremazana) i kuhinjskog (pompejansko, egejsko, afričko) posuđa te amfora s različitih dijelova Mediterana. Uz ostale predmete svakodnevne upotrebe koji se vežu za niz različitih aktivnosti (npr. ribarenje, itd.), pronađena je i značajna količina novca, dijelova nošnje (npr. Aucissa fibula) kao i niz drugih nalaza.

Zaključno

Arheološka istraživanja koja je Institut za arheologiju, u suradnji s Kantharos d.o.o., proveo 2024. godine na dijelu stobrečkog poluotoka, donijela su iznimno vrijedne i do sada uglavnom nepoznate materijalne ostatke. Već preliminarni rezultati početnih iskopavanja, čija je detaljna analiza u tijeku, a sama iskopavanja i dalje traju, znatno su proširili spoznaje o ovom lokalitetu, ali i o širem splitskom i srednjojadranskom području. Budući da je riječ o jednoj od rijetkih većih površina na poluotoku koja

nije devastirana modernom gradnjom, ovako bogati nalazi bili su dijelom i očekivani. Istodobno, riječ je o najopsežnijim iskopavanjima ikad provedenima u Stobreču koja (pred) Epetij po prvi put čvrsto uključuju u suvremene znanstvene rasprave. Najznačajnija vrijednost istraživanja leži u jasno izraženoj višeslojnosti lokaliteta koja omogućava praćenje kontinuiteta i promjena u životu zajednice kroz dugi vremenski raspon. Prvi put su potvrđeni prapovijesni ostaci koji upućuju na postojanje priobalnog naselja već u srednjem brončanom dobu, znatno prije grčke prisutnosti na srednjem Jadranu. Iz perioda zadnjih stoljeća prije Krista posebno se ističu monumentalni helenistički bedemi – danas najbolje očuvan primjer takve fortifikacije među grčkim gradovima na prostoru Hrvatske, kao i onih koji se s njima povezuju – kao i njihove rimske i kasnoantičke pregradnje kao jedan od snažnih indikatora kontinuiteta naselja. Skupina drugih otkrivenih struktura te bogata pokretna građa dodatno potvrđuju kontinuitet života antičkog grada, a novi nalazi po prvi puta pružaju priliku praćenja slojevite (pra)povijesne i kulturne dinamike razvoja Stobreča te njegova mjesta u regionalnoj mreži povezanosti, zatim uloge u ranoj urbanizaciji te prihvaćanju i prenošenju drugih aktualnih civilizacijskih tekovina, posebice u razdoblju protopovijesti i rane povijesti.

Napomena

Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Transformacije identiteta kroz prošlost* (TIPS) kojeg financira Europska unija – NextGenerationEU.

Antički izvori

Classical sources

Polibije, Istorije, predgovor, prevod i komentar Marijana Rici, Matica srpska, Novi Sad 1988.

PSEUDO SKILAK Pseudo Scylax, Periplous. Περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης, Müller, C., *Geografi Graeci minores I*, Paris 1855, 15–96.

PSEUDO SKIMNO Pseudo Scymno, Anonymi, scymni Chii, ut fertur, Orbis Descriptio, *Geografi Graeci minores I*, Müller, C., Paris 1885, 196–237.

Literatura

Bibliography

Abramić, M. 1949, Zapadna nekropola antičke Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 52 (1936–1949), 1–18.

Babić, I. 2002, Sjeveroistočni bedemi antičkog Trogira, in: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Cambi N., Čače S., Kirigin B. (eds.), Književni krug, Split, 397–414.

Barbarić, V. 2006, Nekropola u Vičjoj luci i gradina Rat na otoku Braču – nova razmatranja, *Vjesnik za povijest i arheologiju dalmatinsku*, Vol. 99, 43–62.

Babić, I., Kirigin, B., Paraman, L., 2020, *Iz prapočetaka Trogira. Zaštitna arheološka istraživanja u sklopu palače Garagnin – Fanfogna (Muzej grada Trogira) 1978. – 1980. godine*, Radovan. Društvo za zaštitu kulturnih dobara Trogira, Trogir.

Barbir, A., Ugarković, M. 2025, Zašiljeno koštano oruđe iz bronzanodobnog Stobreča: sirovinška, tehnološka, tipološka i funkcionalna analiza, *Archaeologica Adriatica*, Vol. 19, in press.

Batović, Š., Suić, M., Belošević, J. (eds.) 1968, *Nin. pPoblemi arheoloških istraživanja / Problemi of archaeological excavations*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.

Bulić, F. 1910, Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Vol. 33, 3–66, 130–135.

Cambi, N. 1974, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Arheološki muzej, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Split.

Cingli, N. 2022, *Stručno izvješće o arheološkom nadzoru nad izgradnjom vodovodnih priključaka u Stobreču*, Split (neobjavljen rukopis pohranjen u Konzervatorskom odjelu Split).

Faber, A. 1983, Bedemi Epetiona – Stobreč kod Splita, *Prinosi*, Vol. 1, 17–37.

Čargo, B. 2021, Urbanizam i arhitektura helenističke Ise, in: *Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, Ivčević S. (ed.), katalog izložbe, Arheološki muzej Split, Split, 68–73.

Čelhar, M., Borzić, I. 2016, Gradina u Zemunik Donjem – nalazi željeznog i rimskog doba, in: *Zemunik u prostoru i vremenu*, Faričić J., Dundović Z. (eds.) Sveučilište u Zadru, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Župa Marije Kraljice Mira – Kraljice Hrvata, Zadar – Zemunik, 69–117.

Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja. V: Željezno doba*, Benac A. (ed.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 575–643.

Gabričević, B. 1968, Antički spomenici otoka Visa, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 17, 5–60.

Gabričević, B. 1973, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih gradova na istočnoj obali Jadrana, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 68 (1966), 147–169.

Jelić, L. 1897, Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n. s. Vol. II (1896–1897), 26–41.

Jeličić-Radonić, J., Katić, M. 2015, *Faros. Osnivanje antičkog grada*, Književni krug, Split.

Katić, M. 2009, Urbani i kulturni profil antičke Ise, Unpublished PhD Thesis, University of Zadar, Zadar.

Katić, M., Kapetanović, N. 2023, *Gradina Sokol u Dunavama, Konavalska povijesna praskozorja*, Društvo prijatelja dubrovačke starine, Dubrovnik.

Kirigin, B. 1996, *Issa. Grčki grad na Jadranu*, Matica hrvatska, Zagreb.

Kirigin, B. 2010, Epetij, in: *Antički Grci na Jadranu*, Poklečki Stošić J. (ed.), katalog izložbe, Klovićevi dvori, Zagreb, 142–143.

Kirigin, B. 2004, Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 96, 9–301.

Kovačić, V. 1990, Trogir/Sv. Nikola, Tragurium – gradski bedem i ranosrednjovjekovna crkva, *Arheološki pregled*, Vol. 29 (1988), 166–167.

Kovačić, V. 2002, Nouve scoperte nella Tragurion ellenistica / Novi nalazi iz helenističkog Tragurija, in: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Split, 24. – 26. rujna 1988., Cambi N., Čače S., Kirigin B. (eds.), Književni krug, Split, 375–395.

Kukoč, S. 2018, Koncept Sunčeva krajolika: Prilog ikonografiji i simbolici autohtonog geometrijskog slikarstva na keramici južne Italije iz 12./11. – 4./3. st. pr. Kr., *Archaeologica Adriatica*, Vol. 12, 211–287.

Margeta, J., Marasović, K. 2020, Interdisciplinarna istraživanja antičkog urbanog vodnog sustava Salone, in: *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, Znanstveni skup, Kaštela, 2. – 6. listopada 2017., Kamenjarin I., Tončinić D. (eds.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 33, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 81–98.

Marović, I., Nikolanci, M. 1977, Četiri groba iz nekropole u Vičjoj luci (o. Brač), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 70–71, 5–55.

Maršić, D. 1997, Problemi istraživanja antičkog Epetija, *Diadora*, Vol. 18–19, 47–69.

Neuhauser, T., Ugarković, M. 2013, Epetion (Stobreč, HR) – city wall, *Keryx*, Vol. 2, 159–168.

Neuhauser, T., Ugarković, M., Rode, M., Sass, O., Stangl, J. 2014, Hellenistic fortification of Epetion (East Adriatic): Preliminary observations on the 2012 geophysical and archaeological probes, in: *Akten des 14. Österreichischen Archäologentages am Institut für Archäologie der Universität Graz vom 19. bis 21. April 2012*, Trinkl E. (ed.), Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz 11, Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz, Wien, 289–295.

Novak, G. 1955, Issa i Isejska država, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. LIV, 37–70.

Oreb, F. 1978, Stobreč, Povijesni razvoji i spomenici kulture, *Kulturna baština*, Vol. 7–8, 53–59.

Petrić, N. 1992., Prapovijest Trogira, *Diadora*, Vol. 14, 23–40.

Radić Rossi, I. 2008a, Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkome području 2005./2006., *Tusculum*, Vol. 1, 17–33.

Radić Rossi, I. 2008 b, Podmorsko arheološko nalazište u predjelu Spinut u Splitu, *Kulturna baština*, Vol. 34 (2007), 351–372.

Suić, M. 2003, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.

Sunko Katavić, A. 2023, *Izvješće o zaštitnom arheološkom nadzoru prilikom zemljanih iskopa na dijelu Put Svetog Lovre u sklopu projekta "KB 20kV "STOBREČ 4-STOBREČ 3"*, Split (neobjavljen rukopis pohranjen u Konzervatorskom odjelu Split).

Škoro, I. 2020, Južnoitalska mat slikana keramika iz Zadra: arheološka istraživanja do 1989. godine, *Diadora*, Vol. 33–34, 69–100.

Tomasović, M. 2024, Arhajski i početni farnoški proizvodni tip Korint B amfore s gradinskog lokaliteta Sveti Petar u Makarskoj, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XX, 25–33. <https://doi.org/10.33254/aia.20.1.2>

Tonc, A., Radman Livaja, I. 2021, Tragovi tekstilne proizvodnje na Gradini Svete Trojice, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XVII, 104–111.

Ugarković, M. 2019, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlaškojnjivi, na otoku Visu, I/1–2*, Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Splitu 6, Arheološki muzej u Splitu, Institut za arheologiju, Split – Zagreb.

Ugarković, M., Neuhauser, T. 2013, Stobreč 2012. – helenistički bedem, *Annales Instituti archeologici*, Vol. IX, 55–58.

Ugarković, M., Konestra, A. 2020, Stobreč – bedemi: pregled keramičkih nalaza s istraživanja 2012. godine, in: *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, Znanstveni skup, Kaštela, 2. – 6. listopada 2017., Kamenjarin I., Tončinić D. (eds.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 33, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 47–64.

Yntema, D. 1990, *The matt-painted pottery of southern Italy. A general survey of the matt-painted pottery styles of southern Italy during the final Bronze Age and the Iron Age*, Congedo, Galatina.

Summary

Introduction

Stobreč is one of the most important archaeological sites in central Dalmatia, best known in archaeological and historical literature as Epetion (Greek Ἐπέτιον; Latin *Epetium*). It was a Hellenistic settlement with continuity into the Roman and Late Antique periods. Situated on a small peninsula near the mouth of the Žrnovnica River, the site lies in close proximity to fertile agricultural land and abundant freshwater sources. The ancient settlement occupied an elevated, oval rocky outcrop – today's "old Stobreč" – which dominates the surrounding bay and represents a favorable strategic and geographic position (Fig. 1).

Ancient written sources indicate that during the Iron Age, the wider area was inhabited by the Bulini community. On this basis, earlier scholarship hypothesized the existence of a prehistoric settlement at Stobreč, although no conclusive material evidence had previously been identified. The name Epetion is first mentioned in the 2nd century BC by the Greek historian Polybius in the context of the Second Roman–Illyrian War, where it appears as an ally of the Hellenistic city of Issa. While older interpretations frequently described Epetion as a colonial foundation of Issa dating to the 3rd century BC, it is now considered more likely that a preexisting Iron Age community formed a political and economic alliance with Issa during the latter's expansion across the central Adriatic.

Despite its recognized importance and protected status as a cultural monument, Epetion had never been the subject of systematic or extensive archaeological excavation. This absence of research left significant gaps in the understanding of the site's chronology, urban organization, and long-term development.

2024 excavations

Between April and December 2024, the first large-scale rescue excavations were conducted on the northern and central parts of the Stobreč peninsula. These investigations were carried out on predominantly privately owned building plots in preparation for potential construction. The project was led by the Institute of Archaeology in Zagreb in cooperation with Kantharos d.o.o. from Hvar and was fully funded by the investor, Arrivé d.o.o.

During this initial campaign, approximately 800 m² were excavated (Figs. 2 and 3). The main trench (S1) was oriented north–south and positioned at the western edge of the investigated area. Two additional positions (P1 and P2) were excavated along the northern and southern faces of the Hellenistic

city wall. A total of 140 architectural structures and 290 stratigraphic units (including layers, deposits, collapses, and floors) were documented. Based on construction techniques, stratigraphy, and movable finds, the remains were preliminarily divided into several phases ranging from prehistory to Late Antiquity. More than 100,000 fragments of movable finds were collected, predominantly ceramic material. Other finds include animal bones, shells, metal and bone objects, and 268 registered special finds.

Prehistoric Occupation (Pre-Epetium)

One of the most significant results of the 2024 excavations is the confirmation of a prehistoric settlement predating the Hellenistic city. Well-preserved prehistoric layers were identified in the southern part of the main trench, where the naturally higher elevation prevented disturbance from groundwater. Preliminary analysis indicates that the earliest ceramic material dates to the Middle Bronze Age, while the latest prehistoric layers belong to the Late Iron Age.

Two prehistoric graves were discovered: one dating to the transition from the Late Bronze Age or the Early Iron Age, and the other to the Middle Bronze Age (Fig. 4). Associated finds from prehistoric layers include locally handmade pottery, imported South Italian matt-painted ceramics, spindle whorls, and elements of personal adornment (Figs. 5–7). These discoveries firmly place Stobreč among the small group of known coastal Bronze and Iron Age settlements in central Dalmatia, alongside sites such as Vranjic, Trogir, and St. Peter in Makarska, all of which occupy peninsular or insular locations.

The confirmation of continuous prehistoric occupation significantly alters previous interpretations of the site, demonstrating that Stobreč played a role in regional settlement networks long before Greek presence in the Adriatic.

Hellenistic Epetion

The most striking architectural remains belong to the Hellenistic phase, particularly the monumental city wall enclosing the northern side of the peninsula. Although segments of this fortification were known from earlier observations, the 2024 excavations have substantially expanded the understanding of its construction, extent, and preservation. For the first time, the wall was investigated down to its foundations and precisely documented using modern recording methods.

The wall is constructed of massive megalithic stone blocks laid without mortar, with smaller stones used to fill the interstices (Fig. 8, 9). It has been exca-

vated over a length of approximately 80 m, with a documented height of 2.5–3 m and a width of 3.3 m. The core between the two faces consists of a stone fill, likely related to later rebuilding phases. The original foundation lies at approximately –1.2 m above sea level. In comparison with known fortifications at Issa, Pharos, and Tragurium, the Epetion wall is both better preserved and notably wider, making it the most monumental Hellenistic fortification documented in central Dalmatia. Its scale suggests that the settlement faced significant security challenges.

In front of the northern face of the wall, the remains of a square structure built of megalithic blocks were identified and interpreted as a Hellenistic tower measuring approximately 8.7 × 7 m (Fig. 8). Along the southern face of the wall, seven small clay furnaces were uncovered and interpreted as metallurgical installations dating from the Late Hellenistic period to the Augustan age (Fig. 10).

Within Trench 1, several dry-stone structures and two floor levels were attributed to the Hellenistic phase. These structures follow north–south and east–west orientations but lack the regularity and orthogonal planning typically associated with Hellenistic urbanism. With the exception of the fortifications and their northern entrance (Fig. 13), the architecture appears relatively rustic. This characteristic may reflect the limited extent of the excavation, later disturbances, or a specific functional zoning of the area, possibly associated with economic activities near the city wall.

A large structure in the central part of the excavation, featuring a preserved eastern wall 11.35 m long and traces of paving along its exterior may represent part of a thoroughfare, possibly a *cardo* (Figs. 11–12). Construction techniques suggest a Hellenistic date, although evidence indicates continued use into the Early Roman period.

Roman and Late Antique Phases

Numerous structures and deposits date to the Roman and, particularly, the Late Antique phases. The Roman-period walls are built of precisely cut stone bonded with white mortar and follow standard east–west and north–south orientations (Fig. 16). Although fewer in number and often poorly preserved, these remains demonstrate significant urban reorganization.

The Hellenistic fortifications underwent multiple phases of rebuilding. A segment of the wall near the tower was entirely reconstructed using mortar, preserving evidence of both Hellenistic and Roman foundations. Radiocarbon dating of wooden piles driven into the muddy ground in front of the wall indicates Early Roman interventions (1st century BC–1st century AD), likely a response to rising sea levels and

unstable terrain (Fig. 14). Further reinforcements, including the narrowing of the wall and the addition of transverse supports, are attributed to Late Antiquity.

Associated infrastructure includes a north–south oriented drainage channel interpreted as a city sewer (*cloaca*), roads running parallel to the wall, and collapse deposits containing fragments of painted wall plaster (Fig. 15).

Late Antique architecture constitutes the most extensively represented and “best-preserved” phase within the excavated area. The buildings are modest in scale, constructed of medium- to small-sized stone blocks bonded with mortar, and often lack distinct foundations. Several multi-room structures with associated floors were identified. A shallow, square structure with a narrow outlet channel is interpreted as a water-collection system, possibly an *impluvium* or *nymphaeum* (Fig. 17).

The material culture from Roman and Late Antique contexts includes locally produced and imported ceramics, building materials, coins, fishing equipment, lamps, and costume items. Evidence suggests that certain structures were utilized for artisanal activities, including the production of lead fishing weights.

Conclusions

The preliminary results of the 2024 excavations significantly enhance the understanding of Stobreč/Epetion and its role in the wider central Adriatic region. The site demonstrates a long and complex occupational sequence, spanning from the Middle Bronze Age through Late Antiquity, with clear evidence of continuity and transformation.

The confirmation of prehistoric occupation fundamentally revises earlier interpretations, while the monumental Hellenistic fortifications represent the best-preserved example of their kind in Croatia. The Roman and Late Antique phases of reconstruction provide strong evidence for sustained habitation and adaptation to environmental and sociopolitical changes.

As the largest archaeological excavation ever undertaken at Stobreč, this project firmly integrates Epetion into contemporary scholarly debate. It provides an exceptional opportunity to investigate long-term settlement dynamics, early urbanization, and cultural interaction in the central Adriatic.

Acknowledgment

This paper was supported by the project *Transformation of identities through the past* (TIPS), funded by the European Union – NextGenerationEU.